

TÜRK GRAMERİNDE YENİ ARAŞTIRMALAR

Dr. V. KILICOĞLU

Türk dilinde ¹ en mühim hususiyet, her türlü ses benzeşmelerinin (assimilatio) bolluğu ve dolayısıyla dile hâkimiyetidir.

Bilindiği üzere, Türk dilinde vokal ² uyumu (Vokalharmonie) adı altında toplanan vokallerle vokaller arasındaki benzeşmelerden başka, uzun asırlar boyunca, imlâ kalıpları yüzünden yazıda hakkiyle gösterilemeyen konsonlarla konsonlar arasında da daimî bir benzeşme (Konsonantenharmonie) vardır.

Bunlardan başka, umumiyetle dikkati çekmemiş mühim benzeşmelerin de mevcudiyetini görüyoruz.

Araştırmamızın mihrini teşkil eden Türkiye Türkçesindeki başlıca benzeşmeleri üç grupta topluyabiliriz :

I. Vokallerle vokaller arasında benzeşme (Vokalharmonie).

II. Konsonlarla konsonlar arasında benzeşme (Konsonantenharmonie).

III. Vokallerle konsonlar arasında benzeşme.

I inci ve II nci gruptaki benzeşmeler hakkında, Osmanlıca ve diğer Türk lehçeleri münasebetiyle dağınık da olsa pek çok araştırma yapılmış ve bu hususta kat'i neticeler elde edilmiştir.

III üncü grupta verilecek örneklerin bazılarında da bahsedilmiş ve bunlar, umumiyetle vokal değişimi (Vokal wechsel) olarak tesbit edilmiştir ³.

Halbuki bazı vokal değişimine uğrıyan kelimelere dikkat edecek olursak, değişen vokalin civarındaki konsonların bu değişime sebep teş-

¹ Bütün Türk dilleri ve lehçelerini kastediyoruz.

² "sesli, sessiz, ünlü, ünsüz" şeklindeki yerleşmemiş terimlerle "sadasız, sadalı ünsüzler" gibi ifadelere düşmemek için, karışık menşeli olmasına rağmen "vokal, konsori" terimlerini tercih ettik.

³ Martti Räsänen, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, Helsinki 1949 ; G.J. Ramstedt, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassichen, JSF Ou 38V-34; Nemeth Gyula, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos, Budapest-Leipzig 1932; Holger Pedersen, Türkische Lautgesetze, ZDMG 57, s.535-561; Bjorn Collinder, Reichstürkische Lautstudien, Upsala-Leipzig 1939; H. W. Duda, Zu Bjorn Collinder's Osmanisch-Türkischen Lautstudien, ZDMG 94, s. 86-105 ; Karl Foy, Türkische Vokalstudien, MSOS 3, s. 180-215; Zoltan Gombocz, Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen, KSz 13,s.1-37; F.Kraelitz Greifenhörst, Studien zur Lautlehre der Kasantatarischen Sprache, AO2 442-435,3, 1-20; K.Grönbech, Der türkische Sprachbau I, Kopenhagen 1936; A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1941; Hasan Eren, Türk vokal tenavüpleri, Budapest 1942; G. Jarring, Studien zu einer Ost-türkischen Lautlehre, Leipzig 1933; J.Deny, Grammaire de la Langue turque, dialecte Osmanlı, Paris 1920; W. Radloff, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig 1882.

kil ettiğini ve hâdisenin de Türk diline hâkim bulunan ses benzeşmelerinin (assimilatio) bir başka tezahürü olduğunu görürüz.

III üncü grupta topladığımız konsonların vokallere tesirini, şimdilik mahdut konsonları göz önünde bulundurarak, üç ayrı bölümde inceliyebiliriz :

1. Düz vokallerin yuvarlaklaşmasına sebep olan konsonlar.
2. Dar vokallerin genişlemesine sebep olan konsonlar.
3. İnce vokallerin kalınlaşmasına sebep olan konsonlar.

1. Düz vokallerin yuvarlaklaşmasına sebep olan konsonlar umumiyetle dudak konsonlarıdır⁴.

Türkiye Türkçesi vokal uyumuna aykırı düşmekle beraber Eski Osmanlıca ve birçok lehçelere ait bazı kelimelerin düz vokalleri, kelimedede bulunan dudak konsonları yüzünden yuvarlaklaşmıştır.

Gövde/gevde (Sabuncu-oğlu Şerefeddin'in Cerrahiye-i İlhaniye'si, Bibliotheque Nationale, Supplement turc No: 693 de kayıtlı, M.1465 tarihinde yazılmış harekeli otografin 1 inci babının 48 inci faslı: "gevedede olan uyuşukunğ dağınunğ tarikasm bildürür", 2 nci babın 94 üncü faslı: "gevededen demren çekmeğünğın bildürür").

çubuk/çıbık (Radl. Osm. Kırm. Alt. Tel. Leb. Tub. Kazan), (Kâşg.), *çıbık kızdırma* (Söz Derleme Dergisi), *çıbuk* (Radl. Karaim T.), *çubuk* (Radl. Tarançi, Şark T. Kırım.) ve Türkiye Türkçesi.

çabuk/çabık (Radl. Kırım.), *çapuk* (Çağ.), *çabuk* (Osm.).

bölek/belek "hediye" (Kâşg.), (Tanıklariyle Tarama Dergisi).

bölük/belik "saç bölüğü, saç örgüsü" (T.T.Dergisi, (Kâşg.), *pölük* (Radl. Şor. Sag. Koy).

sabuk/sabık, sapık (Radl. Osm.) "abuk sabuk sözler".

yumurta/yımırta (Radl. Az.) *yumurta* (Alt.), *yumurta* (Bar. Kûm. Çağ.) *yumurta* (Osm.).

çamuş/çamış "hoyrat, huysuz, dik kafalı" (T.T.Dergisi).

büber/biber kelimeleri de Türkiye türkçesinde her iki şekilde de kullanılmaktadır.

Bunlara mukabil eski Osmanlıcada dudak konsonlarının bulunduğu bazı kelimelerdeki yuvarlak vokaller, yeni Osmanlıcada vokal uyumuna tâbi olarak düzleşmişlerdir.

kemik/gemük (Cerrahiye-i İlh. 3 üncü bab: "bu kitabunğ gemükler smukların sarmağı ve. . .", 3 üncü babın 5 inci faslı: "köpricek gemüği sınırsa...", 3 üncü babın 14 üncü faslı: "oyluk gemüğünğ"), *gemik* (Radl. Osm.), *kemük* (Bar.).

demir/demür (Cerrahiye-i İlh. 2 nci babın 29 uncu faslı: "demürle dişlerünğ karasın ve sarusın kızımağunğ tarikasm bildürür".

çevik/çevük (T.T.Dergisi), *çebik* (Radl. Kırım.)

⁴ VV.Bang, KOsm. 2-3, s. 34.

Dudak konsonlarının bulunduğu bazı kelimeler ise, Osmanlıcada düz vokallerini muhafaza ettikleri halde, Uygurca ve diğer lehçelerde yuvarlak vokallidirler.

beşik/jböşük (Radl. Şark T.), *beşik* (Kâşg.).

sivri/süvri (Index), (U.I,g; U II, 86, 48) (Kâşg.).

dip/tüp (Radl. Çağ. Tar. Kazak, Kırgız, Alt. Tel. Leb. Şor. Sag. Koy. Kaç. Küer. Kum. Tub.),

Buna mukabil, dudak konsonlarının bulunduğu bir kısım kelimeler de, Uygurcada düz vokallerini muhafaza etmişler, fakat Türkiye Türkçesinde bu vokaller yuvarlak olmuştur.

yavuz/yavız "fena, kötü" (TT I, 11, 99), *yavız* (Radl. Osm. Bar.), *yavıs* (Radl. Alt. Tel. Leb. Küer.), *yavuz* (Radl. Çağ.)

süpür-/sipir- (Index), (Ein uigurisches Fragment über den manicheischen Windgott, Ungarische Jahrbücher, VIII, s. 259,34), *süpür-* (Kâşg.)

büyük /bedük (Index) (Windgott, s. 249, 20). *savul-*, *savur-*, *savuş-*, *ka-vuş-*, *avut-*, *avun-*, *tavuk*, *kabuk*, *kavuk*, *yağmur*, *çamur* gibi Türkiye Türkçesinde yaşayan ve vokal uyumuna aykırı düşen birçok kelimenin durumunu, ancak içlerindeki dudak konsonlarının tesiriyle izah edebiliriz.

2. Dar Vokallerin genişlemesi.

Bu meselede görüşümüz, *gevde'yi gövde*, *çıbık'ı çubuk* yapan benzeşmenin (assimilatio), dar vokallerde de tesirini göstererek, vokali, civarındaki konsonların mahrecine doğru sürüp açması şeklindedir.

Dar vokalleri genişlettiğini tahmin ettiğimiz Konsonlar, bilhassa ğ, g, k, gibi damak konsonlarıdır (Palatale, gutturale konsonanten).

Eski Osmanlıcadan beri *ağır*, *ağız* şeklinde yazdığımız kelimeleri, ne zamandan itibaren *ağar* ve *ağaz* şeklinde telâffuz ettiğimizi bilmiyoruz. Çünkü kelimenin imlâsında ender rastlanan bir istikrar vardır. Fakat *boğuz*, *soğun* kelimelerinin imlâları, daha Eski Osmanlıcadan itibaren *boğaz*, *soğan* şekilleriyle değiştirilmiştir. Bu güne kadar *aşağı* şeklinde yazılıp *aşağa*, *aşa* tarzında telâffuz edilen kelimenin de Eski Osmanlıcada "aşağa" şeklinde imlâsına birçok metinde rastlanır. Hat-tâ XV inci yüzyılda Ahmed Paşa bu kelimeyi "edna"ya kafîye tutmuştur:

کورر سر قصر کدن ایدن کسه نظاره
نه طارمی بر دانه خردل بیکی ادنا
دوشوره سپهر اوزره کلاهینی بشندن
هرکیم بقه چرخ اوستنه صفکدن اشاغا

Dede Korkut'da da *aşağı* kelimesi *aşağa* halindedir: "eğer seni hisardan aşağı uranıla salınduracak olursam" (O.Ş. Gökyay, Dede Korkut, İstanbul 1938, s.35). Et-Tuhfet-üz-Zekiye'de de kelime *aşağa* şeklinde tesbit edilmiştir. (Et-Tuhfet-üz-Zekiye fil-Lûgat-it-Türkiye, çeviren; Besim Atalay. İstanbul 1945); *aşağa* (Radl. Kırm. Osm. Az.).

Ayrıca, Osmanlıca *yapağı*, *yapak* kelimelerinin Kırgızcada *cabağa* olduğunu da kaydetmeliyiz (Bk. Radl.).

Bu günkü Türkiye Türkçesi, İstanbul ağzında kelime köklerinde veya eklerinde "ğ"nin civarındaki dar vokalleri açması, artık bir kaide halini almıştır:

ağır / ağar, ağız/ağaz, bağır/ bağar "göğüs", bağır-/ bağar-"hızlı seslenmek", çığır-/ çaağır-/ çaağar-, dağıt-/dağat-,⁵ bağış/bağaş, yağış-yağaş, yağız/yağaz, yağırj yağar, sağır/sağar, bayağı/ bayağa-bayâ, buzağı/buzağa/ buza.

Aynı temayül dilimizde iki tarzda da telâffuz edilen kelimeler yaratmıştır: *uğur/oğur, uğru/oğru "hırsız", buğa/boğa, uğra-/oğra-, uđ-joğ-, buğday/boğday, yukarı/vokarı, yuğur-/yoğur-*

Uygurcada "töre, an'ane" mânasına gelen "*toku, toğu*" kelimesi de İstanbul ve Anadolu ağızlarında "*toka.*" olmuştur. (Türkiyat Mecmuası, cilt IV, s.31) "*soğuk*" kelimesi de Turfan metinlerinde "*sogak*" şeklindedir (A. von Le Coq, Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan, Berlin 1911, s.92).

Uygurcada, tıpkı Osmanlıcada olduğu gibi "ağır", ağız kelimelerinin *ağar* (U. III, 37, 34; U IV, 6, 31), *ağaz* (U III, 37, 30) şekilleri de vardır, *bağır*, "göğüs" kelimesi de *bağar* (U IV, 14, 153) şeklindedir.

Uygurca ve diğer lehçelere ait bazı kelimelerde de aynı hâdisenin izlerine rastlanır: *iğaç-/ağaç, iğla-/ağla-, çoğıla-/çaağıla-* "bağırmak" (Kâşg.), *çok-/çak-* "inmek, konmak" (Kâşg.), *iğna-/ağna-* "debelenmek" (Türkiyat Mecmuası cilt IV s.51), *katığlan-/kataglan-* "gayret etmek" (Caferoğlu, Uygur Sözlüğü), *sakın-/sakan-* (Gaf.), *oçuk/oçak* "ocak" (TTVI, 22, 86).

Yukarıdan beri, kelime kök veya gövdelerinde açıklanan Türk fonetiğine ait bu hususiyetin eklerde meydana getirdiği durum daha çok dikkate değer : ekin vokaliyle, kelimenin veya bir bağka ekin vokali arasında kalan damak sesleri, ekin veya kelimenin dar vokallerini genişletirler.

A. Küçültme ekleri (dimitivus, tasgir).

Küçültme eki olan *-cik* veya *-cık'ın* üzerine vokalle bağlıyan bir bağka ek gelince, damak konsonlarının dar vokalleri açma temayülü kendini gösterir: *adam-cık/adam-cağ-ız/adamcâz; ev-cık/ev-ceğ-iz/evcez, kuş-cuk/kuş-cağ-ız kuşcâz, kadın-cık /kadın-cağ-ız /kadıncâz* gibi.

Abu-Hayyan (Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrak, A.Caferoğlu, İstanbul 1931, § 5'den) Kıpçaklarda tasgir alâmeti olarak (kine) Türkmenlerde (çuq) olduğunu söyledikten sonra, bu ekin "ikincisi sakin olmak üzere iki harfli isme ilhak edilirken âhırlarına muhakkak bir s ilâve edilmektedir" diyor, Mes: "qul-çuq-as, it-çük-es" gibi. Yine Abu-Hayyan: "Türkmen lüğatinde, bun-çuq, bun-çuq-as, bunlar-çuq, bunlar-çuq-as, istimal edilmektedir. Bunlarda bazen tasgir alâmetinde olan q harfinden g kalp edilmektedir" diyor.

⁵ Yabancı kelimelerin bazılarında da bu kaide hüküm sürer: kâğıt/kâğat gibi.

Bu ifadelerden, tarihî Türkmencede Osmanlıcanın aksine olarak küçültmede kullanılan eklerin "-cek-iz" değil de "-cik-es" olduğu anlaşılıyor. Buna göre damak konsonunun tesiriyle açılan dar vokal "-cik" ekinin dar vokali değil, "-is" ekinin dar vokalidir.

Bu çeşit araştırmalardan anlaşıldığına göre -cik, -cek küçültme ekleri birbirlerinden ayrı iki ek değildir. Hiç mâna lârki yapmaksızın bu iki ek aynı kelimedede kullanılabilir: tomur-cuk tomur-cak, yavru-cuk yavru-cak, kuzu-cuk kuzu-cak gibi. Bu gibi morfoloji değişmelerinde zorlayıcı bir fonetik tesir hatıra gelebilir. Bu tesir de doğrudan doğruya ekin kök veya gövdeye getirilmesiyle meydana gelen fonetik birliğin telâffuz durumudur.

Eskiden beri gramerciler, hangi kelimelere -cik hangilerine -cek eki getirildiğini aramak teşebbüsünde bulunmuşlardır.

XVI nci yüzyılda, Bergamalı Kadri (Müeyessiret-ul-Ulûm, çeviren B. Atalay, İstanbul 1946, s.46) "Sagîr esmadan olsa iki harf üzerine olub ahiri cezimlû olsa *cügez* ile *cugaz* ile gelür *ercügez* gibi, *kılcugaz* gibi: İki harf üzre olub ahiri hareketlû olsa girü *cük* ve *cuk* ile gelür; *yimecük* gibi *somacuk* gibi. İki harfden artık olsa ahirinde cezimlû *kaf*, ol kafdan ön bir üstünlü *cim* getirürüz *balıcak* gibi *sucucak* gibi ba'id değüldür ki bunların asılları *balıkcuk*, *sucukcuk* ola, *kafi* hazf itdük, tekrar bir *kaf* dahi bulunduğü için, andan sonra *cim*'i üstünlük kılduk hiffet için. Ahirinde *kaf* olmasa girü kezalik *cük* ve *cuk* ile gelür' *etmecük* gibi *peynircük* gibi".

-cik ekinin, -cek oluşunda Bergamalı'nın dediği gibi eklendikleri kelimenin hece veya harf adedinin müessir olduğu iddia edilemez. Meselâ iki heceli kelimelerde her iki şekle de rastlanabilir, *küçücük/küçücek*, *yavrucuk/yavrucak* gibi. "Ahirinde cezimlû *kaf*" olduğu takdirde Bergamalı'yı haklı gibi gösterecek örnekler vardır: *aralı-cak* (aralık-cık), *sağlı-cak* (sağlık-cık), *çocu-cak* (çocuk-cuk).

Fakat Bergamalı'nın bahsettiği kaideye aykırı örnekler de vardır. Aşağıda gösterileceği üzre, kelimenin sonu "cezimlû *hır kaf*" "veya bir kef,, ile bitmesine rağmen "üstünlü bir *cim*" getirilmez, yani ek"-cek"değil"-cik"tir. *seyre-cik* (seyrek-cık), *alça-cık* (alçak-cık), *sıca-cık* (sıcak-cık), *köpe-cik* (köpek-cık), *kaba-cık* (kabak-cık), *taba-cık* (tabak-cık), *eşe-cik* (eşek-cık), *bebe-cik* (bebek-cık), *kula-cık* (kulak-cık), *yana-cık* (yanak-cık) gibi.

Görülüyor ki Bergamalı'nın dediği şekilde, kelimenin hece adedi veya sonunda "k" veya "k" gibi seslerin bulunması "-cik" ekinin "-cek" e dönüşmesi için kâfi bir sebep sayılamaz.

Bize göre bu durum, şu şekilde tesbit olunacak bir gramer kaidesiyle izah edilebilir: "Kelimenin sonundaki k veya k sesi kaldırıldıktan sonra dar vokal kalırsa veya kelimenin son hecesi dar vokalle bitiyorsa, -cik küçültme eki -cek'e döner". Daha önce de açıklandığı gibi bu hadisede "k" veya "k" seslerinin dar vokalleri açma gayreti, ekin kendi üzerinde ceryan etmektedir. Yukarıda verdiğimiz örneklerle Bergamalı'nın verdikleri tamamen bu kai-

deyi teyit eder: "büyü-cek, küçü-cek. çocu-cak, yumur-cak, balı-cak, su-cu-cak, kuyu-cak, en-cek (enik-cik) gibi.

"-dik" ekiyle yapılan participiumla kullanılan "-cik" eki de konulan kaideyi teyit etmesi bakımından önemlidir: *çek-di-ceğ-im* (çek-dik-cek-im), *sev-di-ceğ-im* (sev-dik-ceğ-im) gibi. Vakıa burada, "-cik" ekinin "-cek" e dönmesinde sebep olarak, evvelce açıklanan "-iz" eki gibi "-im" iyelik ekinin de vokalle başlaması hatıra gelebilirse de "anne-ciğ-im, kardeş-ciğ-im" gibi kelimelerde görüldüğü şekilde, tek başına, "-im" ekinin de kâfi bir sebep teşkil etmediği anlaşılır. Burada başlıca sebep kelimenin sonunda dar bir vokalin bulunuşudur, "-cik" ekinin, sonunda dar vokal bulunan kelimelerde kolaylıkla "-cek" e dönüşü, bir dissimilatio yaratır ve kelimeyi dar vokallerin birbirini takip etmesinden doğan yeknesaklıktan kurtarır.

Bunlardan başka, -cik eki, türemiş vokalli kelimelerde de aynı kaideye tabi olur. *Genc-e-cik*, "çok genç", *küp-e-cik* "küçük küp" (S.D.Dergisi) *bir-i-cik* (bir-i-cek), *az-ı-cık* (az-a-cık) gibi.

B. Bazı kelimelerdeki eklerin iki çeşit morfolojisi de yukarda bahsedilen durumlarla izah edilebilir: *bağar-suk*, *bağır-sak*, *buvar-şık* (Ettuhfe s.63) *tolar-suk* "ayak ökçesi" (Kâşg.), *tolar-sak* "ehli hayvanların arka ayaklarındaki bir kemik" (Kâşg.), *bal-çık*, *bal-çak* (Hayyan s.14), *örüm-cek*, *örüm-cük* (Hayyan, s.66, Ettuhfe. s.48), *kabır-çuk* "tabut" (Kâşg) *kabur-çak* "ağaçtan içi oyularak yapılan, yahut ağaç kabuğundan yapılan hokka kutu" (Hayyan s.67), *kabır-çak* "tabut" (Kâşg.), *kabar-çak* "sandık" (Ettuhfe. s.43), *kabarçaklı bağa* "kaplumbağa" (Ettuhfe. s.37). *baka-nuk* "at tırnaklarının ortasındaki tümsecik et parçası" (Kâşg.), *baka-nak* "çatal tırnakların iki tırnakları arası ve iki tırnaktan her biri" (Kâşg.); *avur-çuk* (Ettuhfe. s.19) *ağır-çak* "ağırşak" (Kâşg.), *balta-cık*, *balta-çak* "küçük balta" (Hayyan s.14).

Damak konsonlarının, eklerdeki dar vokalleri açması hâdisesine Uy-gurca kelimelerde de rastlanır : *kısıg/kısag* "kısık" (Index), *kızığ* (TT III, 14, 103); *katg/katag* "katı" (U II, 88,35); *sarsıg/sarsag* "sarsak" (U II, 85, 23); *tapıg/tapag* "tapınma" (U II, 15, 12); *athg/atlag* "adlı, şöretli" (Caf.); *sanlıg/sanlag* "adlı sanlı" (Caf.); *bashg/baslag* "başlangıç" (Index); *ayıg/ayag* "kötü, fena" (Caf.); *tarıg/tarag* "ekilmiş arazi" (Caf.); *tatg/tatag* "tatlı" (Caf.)

C. -gu ve -ga ekleri.

Yukarda izah edilen, damak konsonlarının kelime kök, gövde veya eklerindeki dar vokalleri açma gayreti, -gu ve -ga eklerinin durumunda da müessir olabilir.

Schinkewitsch, fütürum yapan -gu ve -ga ekleri arasındaki yakınlığı kaydediyor (Bk. Rabguzi's Syntax, MSOS 1926, XXIX abt 2, s. 130-172, MSOS 1927, XXX, abt.2, s.1-57, § 132). Keza, Ramstedt, Moğolcada, factitivus yapan -gu ve -ga ekleri için, "bir çok hallerde bunları tef-

rik etmek imkânsızdır" diyor "qor-gu-, qor-ga-" gibi (Bk. Zur Verbstamm bildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen, Helsingfors 1912, § 11. 21.)

-gu ve -ga eklerinin, kullanılış yerleri ve mânaları, tarihî metinlerde aranacak olursa, birbirlerine yakınlık dereceleri kolaylıkla görülebilir.

Orhun yazıtlarında -gü eki daha ziyade -güçi şeklinde kullanılmaktadır: *it-güçi* "yetiştiren" (İns. s.35).

Uygurcada -gü (nadiren- kü) herhangi bir isim eki gibi kullanılmaz, fiil veya participium ekleri gibi menfi şekilde de kullanılır: *qılmaqu qıhñç* "yapılmıyacak iş" (A. von Gabain, Alttürkische Grammatik, Leipzig, 1941, § 141).

Divanü Lûgat-it-Türk'te bu ekle yapılmış pek çok örnek bulunabilir: *sorgu* "kan soracak âlet", *turgu yir* "duracak yer" (Mahmud-al-Kaşgari, Divanü Lûgat-it-Türk, B. Atalay tercümesi, Ankara, 1940 I, 16) ; *bu ya kurgu ogur ermes* "bu yay kuracak zaman değil", *bu turgu yir ermes* "bu durulacak yer değil" (Kâşg. II, 68).

-gü eki Kutadgu Bilig'de de aynı anlamda kullanılmaktadır:

*İlig aydı uktum sözüñg barça çın
ayıtgu sözüñm bar taķı bir adın*

(R. Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, İstanbul 1947, beyit 981)

*Meçe sözlemegü nece sözlegü
negü tir biliglig uhuşlug bügü*

(K.B.beyit, 997)

Al-İdrak'te: "Zammali q yahut k ismi-âlete delâlet eyler. Mes: kes-ti'den ism-i alet keskü, biçti'den bıçqu, bileği'den bilekü gibi" denilmektedir. (Hayyan, § 14).

Schinkewitsch, -gü ekini mastar ve istikbal (infinitivum, futurum) eki olarak iki ayrı şekilde incelemektedir: (Rabguzi § 94, 95, 96 ve 132)

Mastar olarak verilen örneklerin, istikballe de tercümesi mümkündür: *bu zındanga kiyürgü teg yazuqlug ermes* "bu zindana girdirecek kadar günah değildir", *neteg öltürgünü bilmes erdi* "nasıl öldüreceğini bilmezdi", *bir mesele sorgum bar* "bir mesele soracağım var, soracak bir meselem var", *ilahi ümmetlerim kötürmegü teg yük yüklemegil* "Allahım, ümmetlerimin kaldıramıyacağı kadar yük yükleme".

Schinkewitsch, (-gü ile yapılan istikbal kipi, kat'î surette vukua gelecek bir mevzuu tavsif ve tasvir eder ve başlıca bir vaat veya bir tehditte kullanılır, meselâ, *sen taqı emgekler körgün kürge kirgün*, "sen de eziyetler göreceksin, mezara gireceksin" diyor (Rabguzi § 132).

Görülüyor ki -gü eki fiillerden isim yapmakla kalmıyor, çok defa da sırf futurum anlamı veriyor.

Schinkevitsch, § 132'de "Bemerkung II" diye dikkatimizi bir noktaya çekiyor: "Bazı yerlerde -ga -m, -ge - m şekillerini -gu - m, -gü - m ye-

rine kullanılmış olarak görüyoruz" diyor: *gılınç birle qırgam gamugrı bükün tirig qoimagam bir ini aganı*, "kılıçla kıracağıım hepsini bugün canlı koymıyacağıım küçüğünü, büyüğünü".

Schinkewitsch, "mâna bakımından her iki şeklin tamamen aynı olduğunu, *-ga-m* şeklinin *-gu-m* yerine kullanıldığını söylüyorsa da sebebini açıklamıyor. Yukardan beri incelediğimiz şekilde damak konsonlarının dar vokalleri genişletmesi hâdisesi Schinkewitsch'in müşahedesiy-le de eklerin menşedeki birliği ihtimalini kuvvetlendirir.

Diğer taraftan Rabguzi metnindeki (istek kipi) optativus şekilleri de ayrıca dikkate değer. İki türlü istek kipi eki mevcuttur denilebilir: *-e* ve *-ge*, *neni qurban qılayın* "neyi kurban edeyim", *olar neteg qılalng tidiler* "onlar nasıl yapalım dediler", *yürügelng* "yürüyelim", *tilegeyin* "dileyeyim", *başlagayın* "başlayayım" (Rabguzi § 116).

Schinkewitsch, yukardaki örneklere dayanarak, istek kipinin yalnız "iki vokal arasında g aldığını" söylüyorsa da (bk. Rabguzi § 116), yine kendisinin verdiği malzemede iki vokal arasına düşmeden de "g" alan ve optativus anlamı veren örnekler var: *seni satgın alıb azad qılğam boinum qulaqımdağı altın kümüş yinçülemi sanga bir gem* "seni satın alıp azad- kılalım, boynum, kulağımdaki, altın, gümüş, incileri sana vereyim" (Rabguzi § 132).

Görülüyor ki Rabguzi metninde hem *-e* ile hem de *-ge* ile kullanılan optativusun mevcudiyeti, *-gü* eki gibi *-ge* ekiyle de yapılan fiil şekilleri olduğuna dikkatimizi çekiyor. Nitekim diğer metinlerde de bu çeşit örneklere rastlanır⁶. Hattâ Kutadgu Bilig'deki *-ga* eki W. Bang'ın da dikkatini çekmiştir: "*-ga* ile yapılan fiilden isimler *-gay* gibi futurum vazifesi görür, *"kılga*, kılacak, yapacak, *erge*, erecek, *bilmege*, bilmeyecek gibi" (Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen, III, § 27).

Kutadgu Bilig'de aynı ekin optativus yerinde de kullanıldığı görülür:

*agır tut negü erse yarlıkların
agır kılga tenğri bu kün hem yarın*

(K.B. beyit 1280)

Kâşgarlı'nın eserinde de bu çeşit örneklere rastlanır: *"bu evge kirge od ol* - bu eve girecek zamandır; *ol bizge kelge boldı* - o bize gelecek oldu" (C. Brockelmann, Mahmud Al-Kaşgharis Darstellung des Türkischen Verbalbaus, KSz, XVIII, s. 44).

Ali Şîr Nevai'nin eserlerinde *-ge*'li şekillerin optativus gibi kullanıldığına dair örnekler çöktür:

" İster ki yetişge... "

(Ali Şîr Nevai, Münşaat, Bakü 1926, s. 14).

⁶ *-ga*'lı şekillerin Muhabbetname'de de olduğunu öğreniyoruz: *başlagayın*, *başlagayın* gibi. (A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi Notları II s. 108)

Al-İdrak'teki şekiller de ayrıca incelenmeğe değer.

Abu-Hayyan'ın dehası XIV üncü asrın başlarında, Kıpçak ve Türkmen lehçeleri için gerçekten mükemmel bir eser yaratmıştır. Bu eserde bilhassa Türk fiillerinin durumu geniş bir selâhiyet ve nüfuzla tahlil edilmektedir. Ne yazık ki asıl nüshanın elde bulunmayışı, muhtelif lehçelere mensup müstensihlerin araya girişi ve kendilerine göre anlayışları, metnin sıhhatini sarsmıştır. Buna rağmen bahislerin gelişinden, Türkçe misallerden ziyade, Arapça izahlardan malzemenin doğrusu elde edilebilir.

Al-İdrak'te istek kipi, Uygurcada olduğu gibi emir kipiyle karışık olarak açıklanmaktadır. Abu-Hayyan, "*kel-sün, kel-gil, tur-un, lur-unuz,*" gibi muhatap ve gaibe ait örnekleri verdikten sonra: "Emir müfret mütেকellim için olduğunda *bar-ga-y-ım, kel-ke-y-ım* denilmektedir. Arapçada mütেকellim için emir sigasının istimali pek nadir ise de Türk lisanında bilâkis pek çoktur" diyor. (Bk. Hayyan § 49)

Bu ifadeden de anlıyoruz ki, *emrin çok kullanılan müfret mütেকellimi* diye bahsedilen şekil, eskidenberi aynı tasrifte zikredilen *istek kipinin çok* kullanılan birinci tekil şahsıdır. Fakat burada dikkati çeken nokta, ekin -e yerine -ge (-ke) oluşudur. Bu durum bizi başlıca iki yolda hüküm vermeğe zorlar: 1. -ge veya -ke diye, -gey ve -key den ayrı bir kip eki kabul etmek lüzumsuzdur. Verilen örnek yanlış veya "y" nin düşmesiyle kısaltılmış bir şekilden başka bir şey değildir. Bu takdirde kelime *bar-ga-y-ım* şeklinde değil de "y" sesiyle beraber *bar-gay-ım* şeklinde kabul edilir ve *bar-gay-men* futuruş şekliyle birleştirilir.

2: Metnin açıklamaları ve aynı asırdaki diğer metinlerde de (bk. Rabguzi § 132 ve 116) aynı eke rastlanmasıyla böyle bir ekin mevcudiyeti kabul edilir.

Zaten, *bar-ga-y-ım* kelimesinin, futuruş 1. tekil şahıs *bar-gay-men* kelimesiyle aynı olmasına aşağıdaki sebepler manidir:

Bargayım Abu-Hayyan tarafından verilen izahta "emrin çok kullanılan müfret mütেকellim şahsı" olarak gösterilmiştir. Bu da ancak emirle karışık olarak zikredilen ve aynı zamanda çok kullanılan istek kipinin birinci tekil şahsıdır, istikbal sigasıyla karıştırılamaz.

İkinci mühim bir sebep de şahıs bildiren eklerin durumudur. *bar-gayım* da kullanılan -im, ek halinde bir zamirdir. Tıpkı *barayım* da olduğu gibi. Halbuki yine Abu - Hayyan'ın istikbal sigası olarak gösterdiği tasrifte, müfret mütেকellim şahıs, müstakil şahıs zamiriyle çekim yapmıştır: *bargay men* şeklinde.

Abu-Hayyan zamirleri "munfasıl ve muttasıl" olmak üzere ikiye ayırmaktadır (Bk. § 68 mad.1 ve 2), fakat "bar - ga - y - im" ile "bar - gay - men" arasındaki kip farkını, ne aldıkları değişik zamirlerle, ne de kullanılış yerlerindeki hususiyetlerle ayırmamıştır. Bilâkis istikbal sigasını izah ederken -ge ile -gey arasında fark görmediğini açıkça söyler: "Müstakbel fiili müfrede isnat edildikte, Sençer kelkey, denir. Cemde ise,

kelkeyler, denilir. Kelkey kelimesindeki y harfinin ispatı ve hazfı caizdir" (Bk. Hayyan § 68 mad. I).

Keza sarıh olarak istikbal sigası için yaptığı tariften de bunu anlıyabiliriz: "Haber olan istikbal fiilinin alâmeti ise, fiil kalın olduğunda *fethalı* "ğ" dır. Ms: turgay⁷ gibi. Fiil ince olduğu zaman ise *fethalı* "k" dir, Ms: kelke gibi." (Hayyan § 50).

Netekim "Müstakbel için ise müfrette kelkey - sen ve kelkesen" denilir diyerek aynı kanaatini teyit ediyor (Hayyan § 68, mad.2). Keza soru eki münasebetiyle istikbal sigası aynı şekilde izah edilmiştir (Hayyan § 70).

Abu - Hayyan'ın verdiği diğer misalleri takip edersek, hakikatte *-ge* ile *-gey'in* kullanılış yerlerinin ayrıldığını; *-gey'in* daha ziyade "sırf istikbal" için, *-ge'nin* ise kendi tabiriyle "istikbale has müzari" yani malûm istek kipi (optativus, iltizami) için kullanıldığını görürüz. Mese-lâ "sev - ge istikbale has olan müzari fiilidir" diyor (Hayyan § 54).

Buraya kadar yapılan açıklamaları daha derli toplu ortaya koyabilmek için Abu-Hayyan'ın yer yer yaptığı izahlardan bir futurum, bir de optativus paradigması çıkarmalıyız.

Abu-Hayyan, "fiil-i Nefy"i izah ederken "müstakbelde müfret için *kel - me - key - men*, cemide ise *kel - me - key - biz* denilmektedir" diyor (Hayyan § 69 un sonu).

Keza "müstakbel muhatap için ise müfrette *kel - key - sen* cemide ise *kel - key - siz* kullanılmakta ise de fakat *kel - key - siz - ler* demek te caizdir" diyor (Hayyan § 68 mad.2).

Daha önce geçen üçüncü şahsa ait örneklerle beraber futurum paradigmasının unsurları tamamlanmış olur:

1. tekil şahıs: <i>kel-key-men</i> ,	1. çoğul şahıs <i>kel-key-biz</i>
2. tekil şahıs: <i>kel-key-sen</i> ,	2. çoğul şahıs <i>kel-key-siz(-ler)</i>
3. tekil şahıs: <i>kel-key</i> ,	3. çoğul şahıs <i>kel-key-ler</i>

Diğer izahlardan da istek kipinin emir kipiyle karışık paradigması şu şekilde çıkarılabilir :

Abu-Hayyan, "fiil-i Nehi"yi izah ederken: "Gaip sigasıyla nehi etmek istenilirse müfrette Sençer *kelmesün*, cemde Sençerlar *kelmesünler* denir. Muhatap sigasıyla nehi yapıldıkta müfrette *sen kelme* denir. Cemde ise *siz kelmeniz* denilirse de fakat *siz kelmenizsiz* şeklinde de istimali caizdir. Mütakellim sigasıyla nehi etmek istenirse müfrette *kelmekeyim* cemde *kelmekelim* denir" diyor (Hayyan § 75).

Yukardaki izahlara göre emir - istek kipi paradigması şu şekilde olur:

1. tekil şahıs <i>kel-ke-y-im</i>	1. Çoğul şahıs <i>kel-ke-lim</i>
2. „ „ <i>kel</i>	2. „ „ <i>kel-in-iz(kel-in-siz)</i>
3. „ „ <i>kel-sün</i>	3. „ „ <i>kel-sün-ler</i>

Burada *-ge (-ke)* ekiyle yapılan emrin müfret ve cemi mütakellim-

⁷ turgay'daki y müstensih tarafından ilâve edilmiş olsa gerek.

leri denirken hiçbir surette, *-gey* ekiyle yapılan gelecek zaman kipinin birinci şahıs müfret ve cemi şekilleri kastediliyor denemez.

Zaten futurumda hiç bir zaman kullanılmıyan, sırf istek kipine has *-lim* ekinin de getirilişi, bize emirle karışık istek kipinin bu devirde, bu lehçede *-ge (-ke)* ile yapıldığını açıkça gösteriyor. Ayrıca, Abu-Hayyan da Kıpçakçadaki bu *-ge*'li şeklin Türkmencedeki istek kipine tekabül ettiğini ısrarla söyler: "Müstakbel için müfrette *kelkemen*, Türkmencede *kelem*, cemde *kelkebiz* ve *kelkemiz* denir. Türkmen lisanında ise *b* harfi *v* ye kalp ve *v* *in* zammile *kelevüz* istimal edilmiştir" diyor (Hayyan § 68 rnad.3).

Müstakbel muhatabı anlatırken de : "*kelkeysen* ve *kelkesen* denilir. Buna mukabil Türkmencede *kelesin* istimal edilmektedir" der, keza müstakbel mütekellimde: "Müstakbel fiili müfrede isnat edildikte Sençer *kelkey* Türkmencede *kele* denir" diyerek Kıpçakça bir çeşit futurum ile Türkmençe optativusu tamamen mukabil olarak gösterir (Bk. Hayyan § 68, 1.2.3. üncü maddeler).

Bu izahlara göre Türkmençe istek kipinin paradigması da şöyle olabilir:

1. inci tekil şahıs <i>kelem</i>	1.inci	çoğul şahıs <i>kalavüz</i>
2. inci tekil şahıs <i>kelesin</i>	(2.inci ve 3.üncü	çoğul şahıslara bu
3. üncü tekil şahıs <i>kele</i>	metinde	rastlanamadı.)

Buraya kadar yapılan açıklamalardan alınan neticeye göre Türkmenlerdeki *kele* şekline mukabil Kıpçakçada *kelkey'den* ayrı bir *kelke* şeklini kabul etmek mecburiyetinde kalırız.

Bu suretle *-gü* ve *'-ge* futurum-optativus ekleri arasında bir münasebet kurulabilir⁸. Ayrıca *-ge* ekiyle, uzun zaman futurum işi gören (XIII üncü ve XIV asır osmanlı metinlerinde olduğu gibi) *-e* optativus ekinin de ilgili olduğunu "g" sesini ihtiva eden diğer eklerin tarihini gözönünde bulundurarak söyleyebiliriz:

Meselâ, Türk dili ve lehçelerinde bu çeşit *(-g)* sesine ait değişmelerin örneklerine bol bol rastlanır:

1. Garp Türkçesinin *-e* dativus eki lehçelerde ve tarihi devirlerin bir kısmında *-ge'dir*.
2. *-i* akkusativus eki de *-iğ* halindedir: *Kırgız budunıg uda basdımız* "Kırgız kavmini uykuda bastırdık" (İns. İD 35).
3. Participium eki *-gen/-en*, *kelgen/gelen*.
4. Factitivus eki *-gar/-ar*, *sar-gar-/sar-ar-*, *bel-gür/-bel-ir-*
5. Gerundium eki (nadiren participium da olur) *-geli/-eli*, *kel-geli/gel-eli*.

⁸ Uygurcada teşekkülü garip görünen bir kelimeye rastlıyoruz; "*bitgeçi* veya *bitkeçi*" kayıt memuru, kâtip". Kelime "*bitigüçi*" şeklinde teşekkül etmiş olmalıdır. İki dar vokal arasında kalan damak konsonu "*-g-*", bu değişikliği yapabilir: *biti-güçi* /*biti-geçi* / *bitgeçi* / *bit-keçi*.

6. İsim eki -gak/-ak, *kul-gak/kul-ak*, *in-gek/in-ek*, *ker-gek/ger-ek*, *yapur-gakjyapr-ak*
7. İsim eki -ig/-i, *tir-ig/dir-i*, *öl-üg/öl-ii*, *ul-ug/ul-u*, *çer-ig/çer-i*
8. Sıfat eki -lig/-li, *tür-lüg/tür-lü*, *baş-lıg/baş-lı at-lıg/at-lı*.
9. Allativus eki, -geri/-eri, *il-gerü/il-eri*.
10. Nomen agentis eki, -ıgçı/-ıcı, *yaz-ıgçı* (Kâşg.) *yaz-ıcı*, *kel-ıgçı/gel-ıcı*.
11. Nomen agentis eki, -guçı/-ucı, *bar-guçı/var-ıcı*⁹.
12. Bazı kelimelerde de aynı fonetik hususiyet görülür. Osmanlıca "bul-a-" fiili Orhun Yazıtlarında "bul-ga-" dır. Keza "kıs-a" kelimesi de "kıs-ga" halindedir.

"g" sesinin aşınmasına dair misaller tesbit ettiğimizden çok fazladır. Abu-Hayyan, -acak ekinin bile bir "g" sesiyle beraber olduğuna dair dik-kate değer bir örnek vermektedir: "turğaçak, duracak yeri demektir" (Hayyan § 13).

Yukardaki örneklerde açıklanan "g" sesinin aşınması durumu, bir lehçenin başlıca hususiyeti olmadan önce, muhakkak ki, Türk dilinde müstereken mevcut bir temayüldü. Bunun için, bir lehçede değişen şekillerin ikisine birden rastlamak mümkün oluyor. Zamanla da ya iki şeklin birisi tercih ediliyor veya, ayrı ayrı yerlerde kullanılmak üzere ikisi de dile mal ediliyor.

Osmanlıcadaki participium eki -gan/ -an gibi. Bu eklerin osmanlıcadaki kullanılış yerleri yakınlıklarına rağmen ayrılmıştır: "atılğan ile atılan, çalışkan ile çalışan" da olduğu gibi. Bu suretle -e, optativus-futurum ekiyle, -ge futurum- optativus ekleri arasında bir ilgi düşünülebilir.

Diğer taraftan -gey futurum ekinin doğrudan doğruya optativus olarak kullanıldığı örnekleri de tesbit edecek olursak mes'elenin hududu daha da genişler.

-e ekiyle yapılan optativusun (istek kipi, iltizami) genel olarak "istek ve ihtimal" anlamında, özel olarak da "sırf fututum" anlamında kullanılması gibi, -gey ekiyle yapılan futurum da, genel olarak "sırf futurum", özel olarak da "istek ve ihtimal" anlamında kullanılarak birbirlerinin aksine inkişaf etmişler ve çarpışmadan varlıklarını koruyabilmişlerdir. Bu suretle -gey futurum ekiyle yapılmış optativus şekilleri oldukça mühimdir.

مین خود اول طفل پری وش غه کونکول بیردیم ولی
خان مایم ناکهان یوزولمغای باش دین ینه

(Mecmua-i Eş'ar-ı Babur Padişah, A. Samoiloviç neşri, Petrograd 1917, S.2).

Yukardaki örnekte "bozulmagay", "bozulmayacak" değil, "bozulmaya" demektir.

Keza -gey ekiyle yapılan şekiller, aynen optativus gibi "belki ve acaba"

⁹ -ıgçı ekinden meydana gelen -ıcı ile -guçı ekinden meydana gelen -ucı ekleri, osmanlıcada vokal uyumu yüzünden karşılaşmış, karışmış bulunuyor.

anlamı da verirler: "sen kenç tabdingmu bolgai- sen acaba hazine mi buldun?" (Rabguzi, § 140).

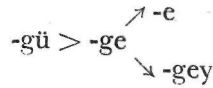
Buraya kadar metinlerle yapılan açıklamaları bir kaç maddede toplayacak olursak, bahis mevzuu eklerin morfoloji ve semantik bakımlarından yakınlıkları dikkati çeker:

- a) isim ve futurum şekillerinde kullanılan bir -gü eki,
- b) isim, furutum ve optativus şekillerinde kullanılan bir -ge eki,
- c) futurum ve optativus şekillerinde kullanılan bir -gey eki,
- d) optativus ve futurum şekillerinde kullanılan bir -e eki

türk dilleri ve lehçelerinde birbirlerine çok yakın yer almaktadır.

Semantik bakımından yakınlığı mühim olan bu eklerin morfolojisinde dikkati çeken müşterek nokta "g" sesinin bulunuşudur.

Daha önceki örneklerde görülen "g" gibi damak konsonlarının dar vokalleri açma tesiri ve bazen de vokale inkilâbı bu neticelerle birleştirilirse, hadise şu şekilde şematize edilebilir:

3. KONSONLARIN İNCE VOKALLERİ KALINLAŞTIRMASI

Bazı damak konsonlarının dar vokalleri genişlettiği daha önceki bahislerde örnekleriyle incelenmişti. Yine damak konsonlarından olup, mürekkep ve nazal bir ses telâkki edilen "ng" nin de dar vokalleri genişletmekle kalmayıp, inceleri de kalınlaştırdığı görülür¹⁰. Bilhassa "tañrı" kelimesinin durumu dikkate değer. "teñir" (Radl. Sag.); "teñgeri" (Alt.); "tefigere" (Tel.); "tefigri" (Orh. Çağ. Ş. T. Kum. Bar.) "tañgara" (Pekarsky Yak.)

Prof. R. Rahmeti Arat, "teñgri" kelimesinin izahını yaparken, (cenup şivesindeki tanrı şeklinin, birlikte kullanıldığı diğer tabirlerin tesiri ile kalınlaşmış olması muhtemeldir) diyor (Bk. R. R. Arat, Atebetü'l-Hakayık s.121) Bu cümle ile, "teñgri" kelimesiyle birlikte kullanılan "allah" kelimesinin kastedildiğini biliyoruz. Fakat "allah" kelimesinin girmediği Yakutçada kelimenin "tañgara" oluşu mühimdir. Demekki kelimenin ince vokalleri, hariçten değil, içinden bir tesirle kalınlaşmıştır.

Keza "müngüz" (Radl. Ş. T., Çağ); "müyüz" (K. Kırg.) "müs" (Alt. Tel. Leb. Şor. Sag. Koy. Kaç.) kelimesi de Osmanlıcada "boynuz" olarak vokalleri ince iken kalınlaşmıştır¹¹.

¹⁰ 28 mayıs 1948 tarihinde, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tarafından kabul edilen doktora tezinde bu hususu misalleriyle açıklamıştık. Aynı iddianın Martti Räsänen tarafından 1949 da neşredilen "Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen" adlı eserin 57 inci sahifesinde Yakut lehçesine ait örneklerle teyit edildiğini memnuniyetle görüyoruz: "İm Jak. Scheinen besonders η, η̃, γ, k die vordervokalischen Wörter in die hin tere Reiche verschoben zu haben;"

¹¹ Belki, aynı sebeplerden "güneş" kelimesi "koyaş", olmuştur.

yeñgi (Radl. Kırm. Çağ.) "yeñi, yeni" (osm.) *yañgi* (Uygur) (Kâşg. Ettuhfe) (Alt. Tel. Küer.) "yañga" (Bar. Kaz.) "yā" (Leb. Kumandı, Sag.); "yün" (Radl. Osm. Az. Kararım. Leb.) "yün" (Çağ. Alt. Kum.) "yü" (Kaç.) "yum" (Tel.) "yuğ" (Koy. kaç.) "yun" (Küe. Taran.) "yun" (A. Caferoğlu: Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlbaylıkları ağızları, İstanbul 1943), *diñgle-*, *tıñgla-*, *tinna-* (Radl. Leb. Sor. Sag. Koy. Kaz.), *tında-* (Alt. Tel. Kazak. Soy.), *tınla-* (Kaz. Kırım.), *dinle-* (Osm. "dinne-"), *belingle-*, *balmgla-* "korkmak" (Caf, U. S.), *töngül-*, *tongul-* "ümidini kesmek" (Kâşg.), *töngüş-*, *tonguş-* "gözlerini dikerek bir şeye saldırmak" (Kâşg.), *ming*, *mıng* "1000" (Caferoğlu U.S.), *sengir* "dağın ön ciheti "yamacı" (TT I, 8, 45); *sıngar*, "burç mıntakası cihet, taraf" (TTIII, 10, 60)¹², *sengün*, *sangun* "memuriyet adı" (Caf. U. S.).

Yukardaki örneklerden başka "ben, sen" gibi şahıs zamirlerinin dativus halleri de "ñg" nin tesiriyle izah edilebilir. Vakıa bu zamirlerin dativusları olan "ben-ge, sen-ge" şekillerinin üçüncü şahsa analog olarak "bana, sana" olduğu iddia edilirse de bu görüş, kâfi derecede tatmin edici değildir. Prof. R. Rahmeti Arat, (Atebetü'l-Hakayık, s.111), [men (ben)-ge, sen-ge, an-ga (an- <ol şekli zamirlerin tasrifinde köklerin değişmesi ile meydana gelmiştir) şekillerinde n ve ğ (g) sesleri zamanla birleşerek, ng (n) sesine inkılâp etmişlerdir: *meñge* (*beñge*), *señge*, *añga*; daha sonra, en çok kullanılan 3. şahıs zamiri şeklini takip eden diğer zamirler de ince sıradan kalın sıraya geçmiştir] diyor.

Dativus halinde "beñge, señge" şekillerini "añga" ya analog olarak "bana, sana" yapan tesirin, "ben-de, sen-de" lokativus hallerini de, "anda" 3 üncü şahıs şekline, analog olarak "ban-da, san-da" yapmayı, R.R.Arat'ın açıklamasını şüpheye düşürür. Hadise bir analoginin tesirinden ziyade "beñge, meñge, señge" şekillerinin içindeki "ñg" sesiyle ilgilidir. Netekim "bana, sana" zamirlerindeki bu hususiyetin diğer hallere şümulü olmayıp, sırf dativusa has oluşu, dativus eki -ge'nin, zamir kökündeki -n ile birleşmesinden doğan "ñg" sesinin ince vokalleri kalınlaştırmasıyla izah edilebilir¹³.

Anadolu ağızlarındaki (Bk. A, Caferoğlu; Anadolu Ağızlarından toplamalar, İstanbul 1943), "bağa, bana; sağa, sana" şekilleri de analogiden ziyade, dativus eki dolayısıyla zamirlerin bünyelerinde husule gelen fonetik değişikliğin önemi hakkında bir fikir verebilir.

¹² "bu siñer baqsan meni köwersn ol siner baqsan İbrahim yalafaçnı köwersn"(Rabguzi § 1.17)

¹³ Bunun gibi uygurca ve diğer lehçelerde rastlanan anga, angar şekilleri de mühimdir. "a" şeklinde nominativus halinde 3 üncü şahıs zamirine metinlerde rastlamadığımızı göre, "onga" şeklinin yine "ng" sesi yüzünden "anga" halini aldığı ve diğer isim hallerinde de bu şekliyle kullanıldığı kabul edilebilir. Osmanlı metinlerinde "ona, ana, omn, anın, ondan, andan" şekilleri farksız olarak kullanılmıştır. Sadece "onda, anda" şekilleri ayrı manalar almışlardır.

ben - ge > beñge ↗ baña
↘ bağa

Anadolu ağızlarında görülen yığınlarca örnekte, ince vokallerin kalınlaşması hadisesi de ancak, bu vokallerin civarındaki, "g" ve "k" gibi damak konsonlarının tesiriyle izah edilebilir¹⁴. "göç/goç, göçebe/göçebe, gök/gok, göğüs/goğus, göl/gol, gölge/golge, gömlek/gömlek, gömmek/gömmek, göndermek/göndermek, köpek/gopek, kök/gok, körpe/gorpe, görükmek/görükmek, görünce/görümce, göstermek/gosdermek, güvercin /govecin, göz/goz, güzel/gozel, güç/guç, küçücük/gucücuk, güreş/guleş, gülmek/gülmek, gün/gun, gümüş/gümüş, güneş/guneş" gibi. (A. Caferoğlu, Anadolu ağızlarından toplamalar, İstanbul 1943).

¹⁴ Uygurca bazı kelimelerin durumu da dikkate değer: "köp/kop", ök/ok, "eng/ang, en yüksek", "öng, şark" (TTI, 7, 6), "ong, sağ" (TTIV, s.88), (Bk.R.R.Arat, Atebetü'l-Hakayik, s.103, "ong-ul-, sağ-al-, şifa bulmak".